

XAVIER ALLEPUZ MARZÀ^a

L'AMPLIACIÓ I REFORMA DEL TEIXIT URBÀ DE VILAFAMÉS (CASTELLÓ) DES D'ÈPOCA ANDALUSÍ FINS EL SEGLE XIX*

RESUMEN

S'analitza al present article l'evolució històrica del teixit urbà de Vilafamés. A partir de la delimitació del recinte que va ocupar el *hisn* andalusí es detalla el creixement urbà i la configuració que va experimentar la vila fins al segle XIX. A l'anàlisi efectuada diferenciem tres períodes. El primer abraça els segles XIII-XV amb la creació de la vila cristiana i la construcció de la muralla que va determinar l'estructuració interna en l'ocupació del sòl. Un segon període té lloc entre els segles XVI-XVIII caracteritzat, en el seu moment inicial, per un desenvolupament important de la construcció d'habitatges, fruit del creixement econòmic i demogràfic de la població, que van definir el teixit urbà existent a l'interior del recinte fortificat fins a l'actualitat. El final del període va estar marcat per la introducció de l'ideari il·lustrat en la planificació urbanística alhora que la població va iniciar el seu creixement a l'exterior de la muralla. Finalment, el tercer moment, s'estén fins a finals del segle XIX amb el desenvolupament urbà a l'exterior del recinte murat arribant a la part baixa de la població on es van ubicar una sèrie d'instal·lacions que marquen el canvi en l'orientació econòmica tradicional del poble.

PARAULES CLAU: creixement urbà; època andalusí; segle XVI; segle XIX; teixit urbà; Vilafamés.

a Investigador independent. correudexavier@gmail.com. <https://orcid.org/0000-0002-9424-094X>

Fecha de recepció: 02-02-2022. Fecha de aceptació: 16-04-2022.

* El present article és deutor de converses i visites recurrents, iniciades el 1997 a Vilafamés, amb el Dr. Joan F. Mateu Bellés, mestre i bon amic, a qui li agraiïc la disponibilitat mostrada en tot moment. Agraiïc a Esther Franch, arquitecta de l'Ajuntament de Vilafamés, l'elaboració dels plànols.

THE EXPANSION AND REFORM OF THE URBAN FABRIC OF VILAFAMÉS (CASTELLÓN) FROM THE ANDALUSIAN PERIOD TO THE 19TH CENTURY

ABSTRACT

This article analyzes the historical evolution of the urban fabric of Vilafamés. From the delimitation of the enclosure that occupied the Al-Andalus *hisn*, the urban growth and the configuration that the town experienced until the 19th century is detailed. In the analysis, three periods are differentiated. The first one covers the 13th-15th centuries with the creation of the Christian town and the construction of the wall that determined the internal structuring in the occupation of the land. A second period takes place between the 16th and 18th centuries, characterized, at the beginning, by an important development of housing construction, as a result of the economic and demographic growth of the population, which defined the existing urban fabric inside the fortified enclosure until the present day. The end of the period was marked by the introduction of the ideology of the Enlightenment in urban planning at the same time that the population began to outside the wall. Finally, the third moment extends until the end of the 19th century with the urban development outside the walled enclosure reaching the lower part of the town where a series of facilities were located that mark the change in the traditional economic orientation of the town.

KEYWORDS: Al-Andalus period; urban fabric; urban growth; 16th century; 19th century; Vilafamés.

Abans d'entrar en matèria m'agradaria posar de manifest l'estreta relació de l'homenatjat en aquesta publicació amb la vila de Vilafamés. A banda relacions familiars i d'amistat, el treball personal del Dr. Joan F. Mateu i Bellés sobre Vilafamés es troba a les visites guiades realitzades i orientades a diferents col·lectius: eixides de camp, durant diferents cursos acadèmics, amb alumnes de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València; la visita amb reclusos del Centre Penitenciari Castelló II –Albocàsser; la realitzada amb l'Associació Cultural "Vent", associada al naixement de la Vall d'Alba, i les visites organitzades al si de les *Jornades Culturals a la Plana de l'Arc* els anys 1997, 2007 i 2017, essent el Dr. Mateu un dels impulsors de les jornades. També la visita guiada als congressistes del XXXV congrés de l'Asociación Española de Geografía (AEG) el 2019 i, per últim, remarcar que l'any 2016, el catedràtic de Geografia Física de la Universitat de València, va ser pregoner de les festes de vila on va fer esment tant a la carta pobla, la repoblació medieval com al paisatge i patrimoni de Vilafamés.

INTRODUCCIÓ

L'estudi morfològic de les ciutats i l'evolució dels plànols i fisonomia urbana, es considera com una herència del passat així com traducció de l'estructura física de les funcions desenvolupades per elles. Objecte inicial en la seua anàlisi, posteriorment es van incorporar d'altres elements: parcel·lari i edificacions. Durant el primer terç del segle xx es va considerar el plànol en relació a dos aspectes

bàsics: l'adaptació a l'emplaçament i com a reflex de les etapes de creixement de la ciutat, de l'evolució històrica. Una tercera dimensió de l'anàlisi va ser la introduïda per l'observació d'edificis i, també, pels usos del sòl (Capel, 2002).

Al País Valencià, cal destacar els treballs pioners del professor Vicenç M. Rosselló i Verger envers l'estudi morfològic de viles i ciutats. La línia de recerca iniciada ho va estar amb l'anàlisi de cinquanta-cinc nuclis urbans de més de 12.000 habitants on, en base a la funcionalitat i la localització, va elaborar un assaig de classificació establint cinc categories: ciutats històriques, viles i ciutats agràries, ciutats industrials, viles perifèriques i ciutats litorals (Rosselló, 1984). El treball inicial va estar continuat amb diferents articles centrats tant en les viles planificades medievals –on va determinar que els exemples més perfectes de viles planificades o creades *ex novo* van ser les fundacions de Jaume I i que quasi totes elles estaven relacionades amb el camí meridiana litoral– (Rosselló, 1987) com en l'evolució urbana del Grau de València –amb l'evolució documentada del grau i pont de fusta des del segle XIII a 1921– (Rosselló, 1990) i completada amb la darrera publicació sobre viles planificades medievals i modernes –on realitza un assaig de morfogènesi a partir de la informació arxivística, arqueològica i bibliogràfica d'un total de quaranta-un nuclis urbans distribuïts entre ciutats, viles, llogarets i ravals– (Rosselló, 2017).

L'evolució urbana de Vilafamés ha estat tractada per diferents autors. Olucha (1983) fa referència a l'existència de dos moments evolutius, l'establiment del nucli antic i un creixement que fins al segle XVII es desenvolupà ocupant l'interior del recinte murat. Martínez (1993) va analitzar, des de la toponímia urbana, la configuració de la vila. Obiol (1994) determinà tres moments evolutius, el recinte medieval situat a l'interior de la fortificació, una zona d'expansió fins al segle XIX i una tercera fase de creixement, ja al segle XX, que ocuparà la part baixa de la població. Darrerament, Mateu (2019) ha analitzat l'evolució diferenciant dos sectors, l'antic i el modern.

L'objectiu del present article és analitzar la configuració del teixit urbà de la vila. Determinar l'espai ocupat pel *hispà* andalusí que fins ara no havia estat tractat per part de la investigació. Definir les diferents fases de creixement que va experimentar la població analitzant el dinamisme diacrònic, la formació de la trama viària i la conformació de les illes d'habitatge amb la consegüent ocupació edificatòria.

S'han emprat diferents fonts d'informació: Mapes de l'Institut Cartogràfic Valencià escala 1:5.000, Mapa parcel·lari del Ministeri d'Hisenda de 1973 escala 1:1.000 i Plànols cadastrals; ortofotografia de la sèrie A del Vol americà de 1945 i fotografies antigues; fons documentals de l'Arxiu Municipal de Vilafamés, principalment de caràcter fiscal i centrant-nos en les referències urbanes, com ara el *Llibre de Values et estimes dels béns segents e immobles* de 1522, el *Llibre de Values* de 1725 i la important sèrie d'*Amillaments* pel que fa als anys 1790, 1817, 1844 i 1890; el Capbreu de 1755 realitzat per l'orde de Montesa i, finalment, el reconeixement *in situ* i fonts orals.

Vilafamés, a 25 km al nord-oest de la ciutat de Castelló, en la comarca de la Plana Alta i rodalia de la Plana de l'Arc, es troba al sud del corredor prelitoral que es prolonga des de Tortosa fins a Cabanes. El nucli de població s'assenta sobre un tossal fracturat a 391 m s.n.m. d'arenisques triàsiques del Buntsandstein amb una orografia caracteritzada per dos comportaments diferencials (figura 1). Així, el cabussament cap a l'est de la fracturació va donar lloc a uns pendents relativament suavitzats, mentre a ponent, dominen pendents abruptes. La ubicació en altura confereix al nucli de Vilafamés un ampli

camp visual del territori i alhora el control dels diferents accessos al Pla que s'ubica al nord de la localitat. Per la banda sud controla el corredor de Sant Joan de Moró, per l'oest l'estret que comunica amb la rambla de la Viuda, mentre a l'est i nord el control s'estén sobre la principal via de comunicació des de temps antics, la via Augusta.

Figura 1. Vilafamés ca. 1920, vista de la vila des del tossal de la Font (SE).

El nucli urbà està desplaçat de les principals vies de comunicació, tant actuals (CV-10 i CV-15) com històriques. L'antiga via Augusta se situa al nord-est del terme fent de divisòria amb els veïns termes de la Pobla Tornesa i Cabanes. D'altra banda, el camí Reial de València a Morella discorre al nord de la població, en diagonal per la part septentrional del pla de Vilafamés. A aquests camins, de llarg recorregut, s'afegeixen altres que enllacen el nucli amb els pobles veïns. A partir de la vila, i en forma de ventall, es van obrint, el camí de Borriol/Castelló al sud-est a través de la Serra; el camí Vell que conduïa fins al desaparegut hostel de l'Emperadora i d'ací a la Pobla Tornesa; el camí de Cabanes a través del Pla i el camí de la Vall d'Alba, ambdós amb direcció nord, el camí de Morella fins a enllaçar prop de la Barona amb el camí Reial, mentre al nord-oest se situen el camí d'Atzeneta; el camí de les Useres, i al sud-oest el camí de l'Alcora/Onda. Una xarxa viària radial a partir del nucli de població i que permet la comunicació amb les poblacions veïnes.

La posició, juntament amb l'existència de recursos vitals, ha fet del lloc d'altura un indret atraient per a la presència humana des d'època prehistòrica. L'establiment d'un hàbitat permanent al cim del tossal el podem situar en època ibèrica amb una funcionalitat directament relacionada amb el control

territorial, constituint una de les talaies dependents del *oppidum* del tossal de la Balaguera en l'estructuració territorial del poblament durant l'ibèric tardà (Allepuz, 2001).

L'EVOLUCIÓ DEL TEIXIT URBÀ

Amb la finalitat de caracteritzar l'evolució experimentada per la vila hem establert diferents etapes cronològiques.

El hisn andalusí

La profunda transformació del nucli urbà, sobretot en la part més elevada de la població, juntament amb el condicionant orogràfic, en què la presència de nivells arqueològics són pràcticament inexistents fa que siga difícil la localització d'estructures relacionades amb l'hàbitat d'aquesta època. No obstant això, la constatació de l'ocupació en aquesta època ha estat determinada per la localització d'elements de cultura material aportats per les excavacions arqueològiques a l'església de la Sang, sense que es puga determinar el moment precís en aparèixer descontextualitzats al formar part de reblits (Claussell, 1987; Allepuz, 2005).

Les primeres referències documentals del *hisn andalusí* són les contingudes al *Llibre dels feits* de Jaume I. Amb la caiguda de Borriana el 1233, es va produir la rendició de diferents castells, entre ells el de Vilahameç (Soldevila, 1982), al mateix temps que es va produir el desplaçament de la població preexistent. Així, en 1237 Jaume I va iniciar el repartiment de propietats, cas de la concessió d'unes cases i dues joves de terra que abans havien estat propietat de *Çot Alfarabilia, mauro* a Roderic Eximén de Tauste (Rabassa i Díaz de Rábago, 1995).

El reconeixement dels abancalaments situats a la part sud del castell, entre aquest i el camí Nou, ens ha permès localitzar restes d'estructures muraries, així com, pegots de morter en diferents roquers, alhora que rebaixos de les roques en aquells llocs on hi ha grans pendents, que permeten situar el tancament de la muralla (d'aquesta època) per la part meridional de la població. La muralla enllaçaria amb l'existent a la zona del Bassal seguint un desenvolupament que, en part, continua la delimitació de la parcel·la 1039 del Cadastre de Rústica, parcel·la que és de propietat municipal i que vindria a reforçar aquesta hipòtesi, fins a arribar a l'actual carrer Portalet.

A l'espera de profunditzar sobre el tema, proposem que el nucli de població pertanyent a època andalusí estaria conformat per l'espai integrat pel castell, la zona del Quartijo, la plaça de la Sang i els carrers Hospital i Sang fins al carrer Torreta (figura 2). Es diferenciarien en aquest primer nucli, i seguint l'estructuració dels castells andalusins del septentrí valencià (Bazzana et al., 1988) tres zones diferenciades: el castell, l'albacar (l'actual Quartijo) i la zona de població (carrers Hospital, Sang i Torreta). Un espai que ocuparia una superfície aproximada d'uns 14.500 m² i que s'adiu amb les superfícies atribuïdes als castells propers de la Magdalena (Castelló) amb 12.700 m² (Palmer i García, 2018) i Miravet (Cabanes) amb 18.539 m² (García et al., 2019).

L'accés al recinte es practicaria a través del camí d'Onda que, en arribar al portal del mateix nom (s. xiv), seguiria el traçat de l'actual carrer Meson. Un carrer irregular amb un desenvolupament sinuós que s'ha mantingut fossilitzat en la xarxa viària i que cal considerar el camí d'accés al *hispn* andalusí.

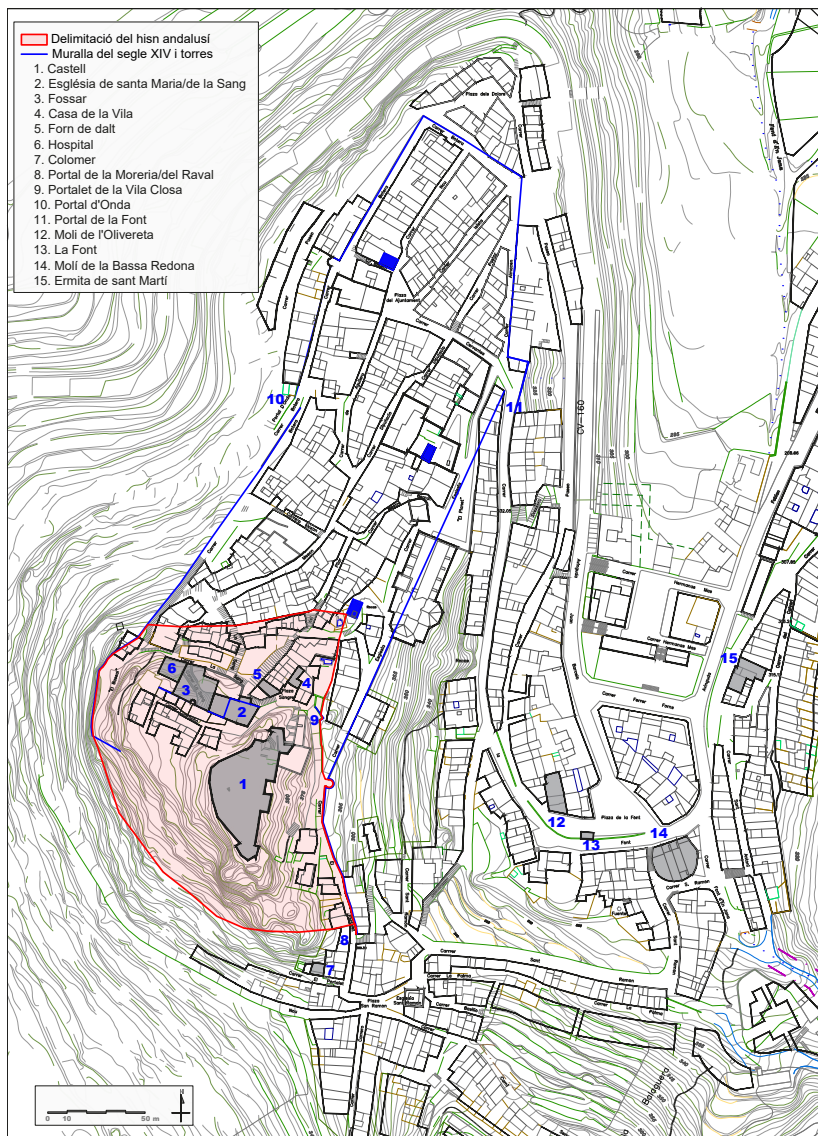

Figura 2. Delimitació del *hispn* andalusí i perímetre de la muralla i torres del segle xiv.

Les illes de cases contingudes en aquest espai són totalment irregulars, exceptuant la zona del Quartijo que adopten formes rectangulars, però que són fruit d'un moment constructiu posterior. El parcel·lari tampoc aporta informació significativa per determinar les característiques de les construccions inicials, l'estat de runa d'algunes àrees, els bombardejos durant la guerra civil i les transformacions dels anys setenta amb la creació del Museu d'Art i l'adquisició d'habitatges i agregacions posteriors dutes a terme pels nou-vinguts, dificulten la tasca de determinar el parcel·lari original.

Si s'aprecien, no obstant, les transformacions que es realitzaren sobre el substrat geològic per a l'adaptació dels espais i la consegüent creació tant d'espais públics com privats per a la construcció dels habitatges i altres infraestructures comunals. Una manera de procedir que es mantindrà al llarg del temps, almenys, a l'interior del recinte fortificat. Les alteracions de la base geològica per a l'adequació s'efectuaren a través del treball de picar la pedra a les zones més abruptes o amb forts pendents per tal d'obtenir espais més o menys plans on ubicar els habitatges al mateix temps que els rebaixos oferiren la matèria primera per a l'edificació. L'altra solució va ser la creació de plataformes artificials a través de murs de contenció que donaren lloc tant a espais longitudinals, que conformaren els carrers i d'altres, més o menys oberts, que donaren lloc a les places.

La vila cristiana, segles XIII-XV

L'inici de concessions reials de béns d'antics propietaris sarraïns a partir de 1237 així com l'atorgament, per Jaume I, de la carta de poblament (Betí, 1922) va implicar l'arribada de nous colons a la vila i el desplaçament de la població preexistent cap a altres indrets: la moreria¹, que va passar a localitzar-se extramurs, a la part sud-est del recinte fortificat, a la zona de l'actual raval de sant Ramon, el raval per antonomàsia de la localitat. Mentre, a la carta pobla, Guillem Ramon de Viella retenia per a l'obra del castell el vedat que ja havia estat assignat en temps dels sarraïns. La vila va pertànyer a l'orde de l'Hospital fins a la creació de l'orde de Santa Maria de Montesa en 1317 a la que va quedar incorporada.

Cal considerar que al llarg del segle XIII els nou-vinguts van ocupar el mateix espai definit per al *hisp* andalusí. Un espai que va anar dotant-se de noves infraestructures i serveis necessaris per a la vida comunal: la parròquia (ja existent en 1279), el forn (establert en 1280), la peixateria (en 1324), la carnisseria (en 1375), la Casa de la Vila (plaça de la Sang, abans plaça dels Oms), l'hospital (fundat el 1401), etc. (figura 2).

Directament relacionat amb el desenvolupament urbà, en tant que condicionarà l'evolució posterior del teixit urbà, va ser la nova fortificació del recinte. En 1375 el mestre de Montesa ordenà la construcció de muralles al voltant de la vila (García Edo, 1978). Al manament fet pel mestre de Montesa es va establir la tècnica per a la realització de l'obra i les característiques de la mateixa, la qual havia de ser de "bona argamassa, ab cantons lla on serà menester de pedra picada" alhora que ordenava la construcció "entorn o aderedor de aquell loch" i que "passen per allen on sia pus profitos del dit loch e

1 L'existència de la moreria està documentada en 1267 amb motiu de la venda de propietats que va fer fra Eximén Pérez de Daroca: "domos confrontat ex una parte in via publica, de secunda parte in dominibus Podio Viridi, et de quarta in vinia que tendit verssus moreriam" (Rabassa i Díaz de Rábago, 1995, pp. 21-22).

dels habitants”, estant els encarregats d’executar l’obra autoritzats a “ordenar, limitar e senyalar los dits murs, e prendre e ocupar de les dites cases, corrals, patis, ferreginals o heretats de altre”, arribant a poder “derrocar e fer derrocar e deffer les dites cases e corrals”. És a dir, que la planificació en la construcció de les muralles va anar més enllà de la circumval·lació de l’espai construït, deixant al seu interior un ampli espai en reserva, una pràctica repetida en molts altres indrets del Regne de València.

El recinte murat, conservat en gran part amb reparacions i modificacions posteriors, es desenvolupà de forma longitudinal, amb línies rectes tirades a soga, sense adaptar-se a les corbes de nivell, seguint una orientació SW-NE que va donar lloc a un espai de forma més o menys rectangular i que englobà al seu interior un espai aproximat de 4 hectàrees. Una superfície que s’adiu a la de les viles planificades d’època medieval i moderna ubicades a zones planes i prop del litoral on l’espai clos dins la muralla se situa entre les 6,2 ha de Vila-real i les 2,2 ha de les Coves de Vinromà (Rosselló, 2017).

La muralla es va veure reforçada amb l’addició de bestorres adossades de planta circular (encara conservades als carrers Botera i Portalet) i amb torres de planta rectangular, aïllades, i distribuïdes al seu interior (la Torreeta, torre del Museu i torre de la plaça de l’Ajuntament).

Els accessos a l’interior del recinte es practiquen a través de tres portes, algunes d’elles amb torrellons: el portal d’Onda, el portal de la Moreria (també portal de l’Adoberia i portal del Raval) i el portal de la Font (desplaçat al segle XVI amb motiu de la construcció de l’església parroquial i que possiblement connectaria amb el carrer Mestre Bernat). Als tres portals conflueixen dues vies de comunicació que presenten diferenciació jeràrquica: al portal d’Onda, el camí d’Onda i la senda de la Costa Plana (des del Pla), al portal de la Font, el camí del mateix nom i la Dreccereta (des del camí Vell) i, al portal de la Moreria, el camí de Borriol i el Descansador (des de la Font).

A l’interior d’aquest recinte perviu part de l’antic recinte fortificat que tancaria la zona del Quartijo, fet que està testificat pel manament que en desembre de 1391 va fer el mestre de Montesa en ordenar “que la força que antigament ja era en lo dit loch edificada [...] fos e sia reedificada e adobada de pedra mamposta e de bona argamassa” i que es descriu detalladament als capítols per a la construcció (Rabassa i Díaz de Rábago, 1995, pp. 137-141). Aquesta zona abastarà des de la torre redona d’en Guerau (situada a la part de ponent de l’església) fins a l’església de santa Maria (després església de la Sang) i d’ací a l’altra torre redona fins a la torre quadrada del Consell o de l’Esperó, on hi ha un portalet (portalet de la vila Closa), per continuar fins al cantó del portal de la Moreria, havent de construir en l’espai intermedi una bestorre que antigament ja existia. Al manament es va oposar la població en considerar que el lloc estava fortament fortificat i no era necessària la construcció del “mur o cortijo”. No obstant això, sembla que després del reconeixement del lloc per part del mestre de Montesa i el rei, el manament degué executar-se perquè uns anys més tard, en 1412, s’informa “de les cases d’en Pere Pastor e de son net, qui són stades donades al rector de Vilaffamez en recompensació de les cases de l’abadia que fon derrocada per prende e enfortir lo castell” (Rabassa i Díaz de Rábago, 1995, p. 200).

El terme *cortijo*, definit al document esmentat, és present en diferents zones del territori peninsular durant els segles XIII-XIV. La proposta conceptual del terme per part de Villegas a partir de l’anàlisi de documentació medieval, principalment de la construcció d’un cortijo y una torre en Peralvillo (Ciudad Real) en 1306, fa que li atorgue un caràcter d’espai fortificat, en aquest cas de forma quadrada que de-

limita una superfície interior de 625 m², acompanyat de la construcció d'una torre, alhora que li atorga una funcionalitat defensiva i el dota d'una significació simbòlica de residència i ostentació de poder, considerant el terme derivació de *curtis/cortinal* (Villegas, 1999). D'altra banda, a la zona Navarra-riojana, estudiada per Álvarez Clavijo a partir del cortijo de Tirgo (La Rioja), diferencia quatre tipus de cortijos: el cortijo-albacara, el reducte creat en redós de l'església parroquial, l'aldea cercada i el reducte de repoblació (Álvarez, 2004). Estableix que durant els segles XIII-XIV el terme *cortijo* és assignat a un reducte defensiu vinculat a un nucli poblacional, estant determinada la seua morfologia per l'existència prèvia de construccions com ara castells, torres o església, als quals s'adapten (Álvarez, 2004).

Al País Valencià també es documenta un quartijo a la localitat de Teulada, en aquest cas del segle XVI (Rosselló, 2017), el qual guarda grans paral·lelismes amb el de Vilafamés: església fortificada, existència de torres i espai interior rectangular.

Pel que fa al poblament sabem que el 1320, d'acord al registre de les rendes que havia de percebre l'orde de Montesa, "poden haver en el dit loch tro a CLX alberchs", els quals no estarien concentrats al nucli urbà sinó que també, cal pensar, hi hauria una part disseminada per l'extens terme castral (152,4 km²). Al mateix document s'indica l'existència de l'alqueria de Moró i, en 1264, l'alqueria d'Alba. Ambdues es transformaran al segle XX en nuclis de població segregats de Vilafamés.

Durant els segles XIV i XV, la situació econòmica de Vilafamés va caracteritzar-se per continus plets, endeutaments, crisis de subsistència, etc. tant és així que aquesta situació va provocar una davallada demogràfica de consideració. Les xifres donades pels registres fiscals dels segles XIV i XV (registre del morabatí i padró del monedatge) indiquen, per a 1372, un augment en el nombre de focs situant-se en 200, xifra màxima que anirà davallant fins a arribar en 1499 als 116.

A banda de les infraestructures existents a l'interior del recinte murat, extramurs de la població se situen: la font amb la bassa de reg dels horts, els abeuradors, el molí de l'oli davant de la font (establert en 1313 –el molí de l'Olivereta–), un nou molí d'oli per insuficiència de l'existent (manat construir el 1375 –el molí de la Bassa Redona–), el colomer, l'ermita de sant Martí, etc.

La vila moderna, segles XVI-XVIII

Si a començament del Cinc-cents, el padró de monedatge indica 113 contribuents, a final de la centúria (1584), la mateixa font, en comptabilitza 186 i, en 1609, la *Relació de Caraçena*² n'expressa 221. Podem dir, per tant, que al llarg del segle XVI la vila va viure un moment d'augment demogràfic important conseqüència, com indicava Viciàna a mitjan segle, de la bonança econòmica que experimentava la vila, en la qual hi havia "ciento y setenta casas de vezinos" (Viciàna, 1564, p. LIX).

Aquest increment demogràfic i la bonança econòmica van conduir a la vila a una expansió urbana considerable condicionant-se l'espai clos de la població i, àdhuc, ultrapassant el recinte fortificat a la zona del raval de sant Ramon.

2 Citat per Rabassa i Díaz de Rábago, 1995, p. 348.

Els nous espais construïts se van estendre pel vessant, cap a cotes més baixes arribant al tancament de la muralla per la part septentrional, afectant als carrers Meson (de l'Hostal, de sant Josep), Pilar (del Vicari, de la Cort Vella), Mestre Bernat (del Collado), Diputació (de Dalt, de la Sala), Aguilera Cerní (de Baix, Major), plaça de l'Ajuntament (de la Torre, Major), Nou, Illeta, Pastor (dels Guals, dels Trilles), Cervantes (dels Quatre Cantons). Els nous carrers són de traçat longitudinal, excepte els carrers Meson i Mestre Bernat, de traçat sinuós i que pertanyen a antics camins. Transversals als anteriors, permetent el pas entre els carrers principals, es localitzen de sud a nord, el carreró de l'Hostal, les escaletes del carrer de Baix, el carreró del Tormo, el carrer Cervantes i els carrers Botera i Almacen (figura 3).

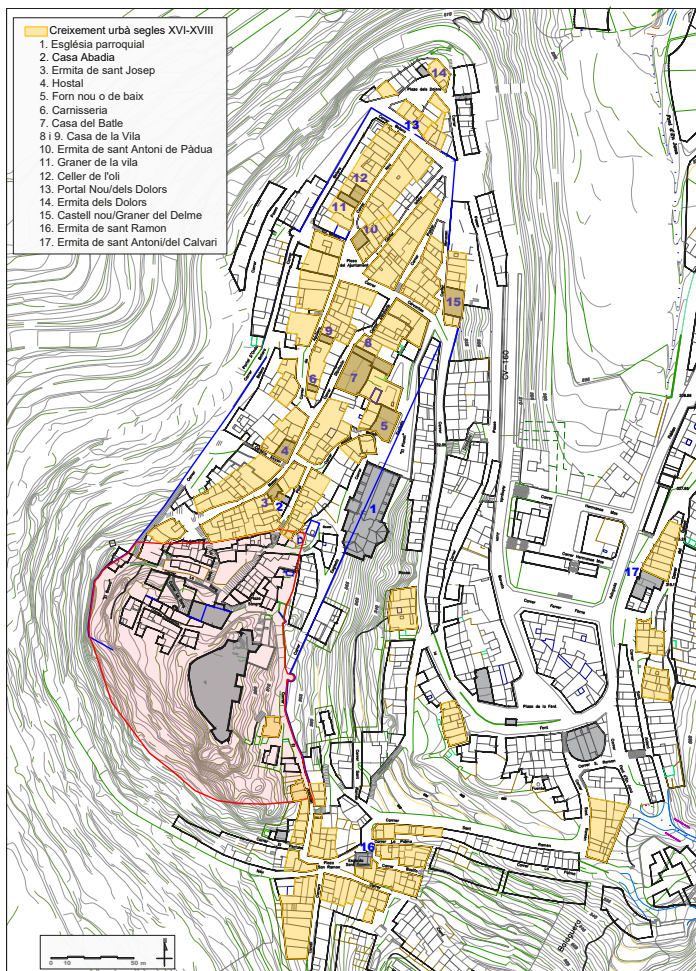

Figura 3. Creixement urbà de la vila als segles XVI-XVIII.

El nombre total d'illes en què va veure's ampliat el teixit urbà és d'onze, totes elles de forma irregular amb algunes que presenten una tendència rectangular. Al seu interior, les parcel·les adopten una tendència rectangular que en el cas de les illes 11465, 11488, 11485, 11486 i 11482, s'estenen entre dos carrers sent característic també l'existència de patis posteriors descoberts.

Fa un temps vam definir (Allepuz, 2010) la tipologia d'una sèrie d'habitatges construïts a mitjans del segle XVI a partir de tres cases edificades en 1561 i 1562. L'element definitori de la tipologia eren les façanes, les quals es caracteritzen per estructurar-se en planta baixa i una o dues (menys freqüent) en alt, façana realitzada amb blocs escairats, porta d'accés amb arc de mig punt, finestres amb arestes interiors bisellades, remat superior de cornisa motllurada i gàrgola per a desguàs de la teulada (possiblement plana). Aquesta tipologia és present en habitatges distribuïts als carrers Nou, Aguilera Cerní, Diputació i Meson. Amb la mateixa tipologia però amb façanes realitzades amb la tècnica de la maçoneria se'n documenten un total de dènou, distribuïdes als llocs indicats a més dels carrers Mestre Bernat, Pilar i plaça de sant Ramon. Aquestes edificacions no poden considerar-se com la casa tipus del segle XVI a Vilafamés, atès que la construcció és reflex d'una elit local o un col·lectiu de fort poder econòmic.

Durant el segle XVI va tindre lloc, també, l'actualització del sistema de defensa de la vila per fer front a les noves amenaces ara vingudes pel mar. A mitjans de segle la vila es va carregar un censal "per a obs de edificar lo mur", que hem relacionat amb la construcció del baluard del començament del carrer la Font on, posteriorment, s'ubicarà el portal d'accés (Allepuz, 2010).

També a final de segle va tindre lloc un fet que va afectar l'urbanisme i la fortificació. El consell municipal acordava la construcció d'una nova església. L'acord va haver d'esperar fins a 1596 per fer-se efectiu, moment en què l'arquitecte Martí de Mendoza va inspeccionar diferents indrets per a construir-la determinant que el millor lloc era davant el forn nou, eixint la meitat de l'església fora de la muralla sobre les roques. La construcció de l'església parroquial fora mur comportà, per tal de facilitar l'accés, la creació d'una àmplia zona al seu davant, el Planet, i el desplaçament de la muralla. L'església serà ampliada novament el 1786, conseqüència de l'augment demogràfic de la vila (Olucha i Allepuz, 2012).

L'ampliació del teixit urbà cap a zones més baixes de la població i l'establiment en elles de les elits locals, va implicar la creació i trasllat de serveis. Així es construí el forn Nou o de Baix (al carrer Mestre Bernat), alhora que es traslladà la Casa de la Vila o Sala³, com es denomina en àmplies zones a l'Ajuntament, al carrer de Dalt, possiblement tocant a la casa del Batle (figura 3).

Al llarg dels segles XVI i XVII s'anaren construint i completant les illes fruit de l'expansió urbana. Al *Llibre de vâlues*⁴ de 1725 es comptabilitzen un total de 115 propietaris que distribuïts per zones presenten la següent freqüència:

- Vint-i-quatre al nucli antic: tres al portal del Castell, un pujant a la Sang, set al *Cortixo*, tres al carreró baix l'Hospital, un prop la Torreta i nou al carrer del Vicari (Pilar).

3 A[rxiu] H[istòric] P[rovincial de] C[astelló]. Protocols notarials. Notari Francisco Blasco. Protocol núm. 81. 13-3-1731: "Una casa sita y puesta en la presente villa de Villafamés, en la calle nombrada de Arriba eo de la Sala....".

4 A[rxiu] M[unicipal] V[ilafamés]. Signatura LI-1.

- Noranta-un a la zona de creixement: tretze al carrer Nou, quatre a la Plaça, dífuit al carrer de Baix, sis al carrer Illeta, set al carrer dels Trilles (carrer Pastor), set al carrer de Dalt, un al portal de la Font, vint-i-un al carrer de l'Hostal, quatre al carrer Collado i, extramurs, deu a *lo Raval*.

Durant la segona meitat del segle xvii es va obrir una nova porta d'accés a l'interior del recinte murat ubicant-se al llenç més septentrional: el portal Nou o portal dels Dolors, reforçat amb un torrelló.

Potser directament relacionat amb l'accés del nou portal, durant la primera meitat del segle xviii, tindrà lloc l'obertura del camí nou del *Paseo*⁵. Aquest camí es convertirà en la ronda de circumval·lació exterior al recinte fortificat des de la plaça de la Font fins al portal d'Onda, disposant-se al mig del seu traçat la placeta dels Dolors. A partir del portal es generà un nou raval, el raval dels Dolors. Inicialment considerem que aquest camí sols arribaria fins a la placeta dels Dolors, per donar un nou accés al portal. També ara es produí una nova derivació de la senda de la Costa Plana per dirigir-se al nou portal.

Hem de relacionar l'obertura d'aquest nou camí, amb un nom ben significatiu, amb l'ideari de la Il·lustració. Durant el segle xviii es va imposant la idea de l'embelliment de les ciutats amb la creació de passejos i alberedes que progressivament s'aniran introduint en els programes de millora urbanística. Una de les característiques d'aquestes infraestructures viàries i d'esbarjo va ser la construcció en els límits de les ciutats, cas del nostre *Paseo*. La funció d'aquests elements periurbans, a banda dels aspectes socials inherents al passeig i exhibició social, ho serà també la salut pública (Capel, 2002).

La construcció del camí nou del *Paseo* també implicà: l'embelliment de la façana est i de la zona d'accés a la vila, la reconducció de les aigües d'escorrentia de l'interior de la fortificació a través de la construcció d'aigüeres i l'eliminació dels femers que hi havia a les proximitats dels horts.

El Capbreu de 1755⁶ realitzat per l'orde de Montesa ens aporta informació sobre el trasllat de la carnisseria des de la plaça dels Oms al carrer de Baix, o la localització d'altres béns municipals com ara "una bodega, llamada Sellar de Aceyte" i el graner de la vila al carrer Nou. Ara, també, es construí "el granero del Diezmo, o Castillo nuevo" al carrer Almacen⁷ i, potser, es va produir de nou el trasllat de l'Ajuntament al carrer de Baix que, a partir d'ara, passà a denominar-se carrer Major⁸ (figura 3).

5 Arxiu Històric Nacional. Secció Ordes Militars. Llibre 726. Protocolo sobre derechos y pertenencias de la encomienda de Vilafamés. 1755. Vicente Moliner: "Quarta parte de un huerto junto a los huertos de esta dicha villa, en la partida de la Fuente, que alinda con camino nuevo del Paseo,..." p. 188.

6 Íbid. pp. 25-28.

7 AMV. Signatura LIV-1 Amillaramiento 1844. Libro de la villa, I, f. 14.

8 AMV. Signatura LIV-1. Amillaramiento 1844. Libro de la villa. Bruno Blasco: "una casa calle de Abajo linda por delante con dicha calle, por detrás con la calle nombrada de Arriba, de un lado con casa de Pasqual Puchol y de otro con la Casa de la Villa".

La construcció del Castell Nou, juntament amb els arrendaments que va realitzar l'ajuntament dels torrellons del portal Nou⁹ i del Raval¹⁰, ens indiquen la pèrdua en importància dels elements de fortificació, així com l'aprofitament de les muralles per adossar noves edificacions.

El *Libro padrón de los bienes de cada vecino de Villafamés*¹¹, confeccionat el 1790, determina les noves zones d'expansió del teixit urbà, tant extramurs com a l'interior de l'espai murat. A l'interior es produeix un augment considerable en el nombre de propietaris, sens dubte fruit de noves construccions però també de divisions de la propietat. A tall d'exemple i comparant amb les informacions del *Llibre de vâlues* de 1725, veiem com al Quartijo es passa de set propietaris a vint-i-dos, al carrer Pilar/del Vicari de nou a vint-i-quatre, a la Plaça, ara plaça Major, de quatre a díhuit. També com van apareixent noves zones construïdes: el carreró de l'Hostal, les boteres del Tormo i els Cogombres (carrer Botera), el Castell Nou (carrer Almacen), darrere l'Església o la muralla del Menescal (carrer Almacen).

Pel que fa a les zones de creixement extramurs, el Raval (quaranta-cinc propietaris) apareix ara totalment estructurat amb la definició de la plaça de sant Ramon (dotze prop.), el Carreró (díhuit prop.) el camí de la Serra/Borriol (nou prop.), el camí de les Bèsties (quatre prop.) i els Hortals (tres prop.) ja a la part baixa. El creixement en aquesta zona es va realitzant a partir de les vies de comunicació preexistents descendint fins a arribar a la zona de la plaça de la Font.

Les noves zones de creixement, ara definides, tot i que de forma discontinua ho seran (figura 3):

- Al raval dels Dolors on es documenten tretze propietaris a més d'un molí d'oli i un pati, i el carrer Paseo, amb huit propietaris i tres patis. L'urbanisme es veu influenciat per l'obertura del camí i el portal.
- A la plaça de la Font on des d'antic es localitzaven els molins de l'oli i la reduïda zona regada a partir de la font que conformaven els horts, es preservarà, passant a construir-se “encima la Fuente” i al carrer del mateix nom. Veiem, doncs, com el creixement no es produeix a partir del portal, com passa al raval de sant Ramon i els Dolors, sinó que el creixement es dona a la part baixa estenent-se fins a la Roca Grossa.
- Al raval de sant Antoni es documenten ara dotze propietaris i dos patis, donant-se el creixement al voltant de l'antic ermitori de sant Martí i zones properes.

La morfologia d'aquests nous espais urbans va estar caracteritzada pel creixement espontani i la discontinuïtat edificatòria en l'ocupació parcel·lària, conformant les illes a mesura que es produïa la petició per part de veïns a l'ajuntament de solars.

9 AMV. Signatura LXXV-7. Libro de los bienes de propios de la Villa de Villafamés, 1737. “Torrelló del portal Nou. En 25 de agosto de 1765 los Alcaldes y regidores arrendaron dicho torrelló a Carlos Medall por tiempo de 3 años, precio de 1 libra 10 sueldos cada año”. Hi ha anotacions de successius arrendaments fins al 1780.

10 AMV. Signatura LXXV-7. Libro de los bienes de propios de la Villa de Villafamés, 1737. “Torrelló del portal del Raval. En 30 de junio de 1766 los Alcaldes y regidores de la presente villa arrendaron a Miguel Palau de Manuel dicho torrelló por tiempo de 3 años y por precio de 4 libras 5 sueldos cada año”. Hi ha anotacions de successius arrendaments fins al 1772.

11 AMV. Signatura XXV-1.

L'aparició dels ravalers va dur aparellada la creació d'ermites urbanes al Huit-cents, i no sols als ravalers, sinó també a l'interior de la població. Es documenten ara les ermites de sant Josep (ja construïda el 1711¹²) ubicada al carrer Meson, la de sant Antoni de Pàdua, a la plaça de l'Ajuntament (possiblement un oratori particular que ara s'obri al públic), la dels Dolors (1755) al raval del mateix nom i la de sant Ramon Nonat (1763) al Raval, a més del canvi de titularitat que s'observa a l'ermita medieval de sant Martí que ara ho serà de sant Antoni Abad.

Amb relació a les xifres demogràfiques, el *Vecindario de Campoflorido*¹³ li atorga, en 1712, un total de 148 contribuents. Espinalt (1786) indica "la habitan doscientos ochenta y cinco vecinos en dos iglesias parroquiales", mentre al cens de Floridablanca la població és de 1372 habitants. Un resum de la situació demogràfica i urbanística al segle XVIII l'aporta A. J. Cavanilles:

Las calles parecen escaleras incómodas; no hay más agua que la citada fuente, separada de la villa por la empinada cuesta; ya ni los vecinos caben en las casas, ni el suelo permite nuevos edificios. A pesar de tantos inconvenientes todo va en aumento en Vilafamés; el número de vecinos se ha doblado en lo que va del siglo; son al presente 450, de los cuales viven en los cortijos una tercera parte... (Cavanilles, 1795, p. 59).

La vila contemporània del segle XIX

La tendència de creixement demogràfic que experimentà la vila durant la segona meitat del segle XVIII es mantindrà i augmentarà durant la centúria següent. Els censos de població de la segona meitat de segle reflexen un augment poblacional de 2.493 habitants (al cens de 1857 la xifra d'habitants és de 3.938, mentre al de 1897 ha ascendit a 6.431)¹⁴. No obstant això, cal tindre present que la major part de la població estava disseminada pel terme municipal¹⁵.

Durant la primera meitat de segle, i també la segona, la vila va estar immersa en els enfrontaments bèl·lics de les guerres carlines. El moment de major intensitat fou el 16 de març de 1839 quan

con 8 piezas de cañón [...] rompieron un horroroso fuego contra los débiles muros que tenían a su frente; hasta las 8 de la noche habían arrojado ya 386 balas de calibre de a 8, 12 y 16, y 130 granadas, que además de reducir a escombros muchas casas del pueblo habían abierto una brecha practicable de más de 40 pies de estensión ... (Madoz, 1846-1850, p. 125).

La incidència de l'enfrontament es veu reflectida a l'Amillament de 1844¹⁶ amb l'aparició de les següents qualificacions referides a algunes cases: "casa derribada", "casa derruida" i "casa arruinada",

12 AHPC. Protocolos notariales. Notari José Galindo. Protocol núm. 141. 22-12-1711, "mitad de la casa que al presente habito situada en la calle del Mesón. Alinda lado casa de Josep Agut, otro lado casa de Pedro de Puertolas, y la hermita de San Joseph, por detras casa Manuel Marza, dicha calle enmedio, por las espaldas con la Abadia".

13 Citat per Rabassa i Díaz de Rábago, 1995, p. 469.

14 Instituto Nacional de Estadística. Fondo documental. Censos de población. Siglo XIX. <https://www.ine.es/inebaseweb/71807.do?language=0>

15 El Cens de Població de 1887 atorga un total de 5.789 habitants per a Vilafamés dels quals el 32 % (1.866 hab.) tenen fixada la seua residència a la vila mentre el 67 % (3.923 hab.) correspon a població disseminada.

16 AMV. Signatura LIV. Amillamiento 1844. Libro de la villa.

sent els llocs on es localitzen la placeta dels Dolors, el carrer Almacen, el Portalet, la Roca Grossa, els carrers Hospital, Pilar, Sang, Illeta i sant Ramon.

La tercera guerra carlina, on els sublevats van prendre la vila, comportà l'enderrocament del castell, les muralles i la reedificació posterior però amb sentit més estètic que funcional. Així ho narrava un anònim cronista de la vila

El castillo y murallas son derribadas

Referente al Castillo y murallas hay que hacer constar: el año 1875 (las fuerzas rebolucionarias faciosas bajo el titulo Carlista, mandaron a todos los vecinos de esta población destruyesen las obras antedichas, las cuales fueron destrozadas en pocos dias y en presencia de estos, imponiendo multas considerables al que faltase a tales mandatos superiores, quedando solo para memoria del vecindario presente y largo sus venideros, un pedazo de pared construido de piedra rodeno bien confeccionada y labrada, mirando esta por la parte del Este, cuyo paredón demuestra en un todo la sólida edificación general en que estaba constituido dicho Castillo; lo mismo sucedió en las murallas, que cerraban el pueblo que destrozadas y derribadas completamente lo mismo sus cuatro puertas, dejando solamente un pedazo de muralla intacto el cual se conserva en la actualidad en la hoy calle del Almacen junto al torrellón antigüo.

Pero en el año 1876 y a fines de la rebolución anteriormente citada, por mandato del Gobierno y bajo una representación enviada por este, se dio principio a la nueva reedificación de cuanto se destruyó, á costas de la población y bajo responsabilidades enormes, quedando terminadas las obras del Castillo y murallas de nuevo, trasformándolo en un ermoso punto de vista, aunque no en verdadera solidez ni arquitectura como lo fue antes y antiguamente. Todo ello lo demuestra los muchos puntos que se destruyen constantemente amenazando algun peligro (Anònim, s. a., pp. 10-11).

Malgrat els episodis bèl·lics, el teixit urbà continuà el seu desenvolupament. A l'Amillament de 1844 trobem com, a l'interior del recinte murat s'aniran completant les illes del carrer Pilar (ara, amb vint-i-dos cases), el carrer l'Església (huit cases), el carrer Almacen (quatre cases més dos patis), el voltant del Portal d'Onda (sis cases més dos patis) i la botera dels Cogombres (una casa més sis patis), així com extramurs, el creixement iniciat durant el segle anterior s'anirà consolidant (figura 4). A través de la sèrie documental "Sobrantes de vía pública"¹⁷, entre 1844 i 1900, diferents veïns formulen peticions a l'Ajuntament per a l'adquisició de patis o per a la construcció de nous habitatges. Les zones definides a les sol·licituds i per major freqüència són les situades al raval de sant Antoni (dèset), al carrer Paseo (dotze), a la zona de la Font (onze), a la font Jordana (tres), al portal de la Font (dues), a la Bassa Redona, carrer Església, carrer de Baix i carrer Torreta (una).

L'Amillament de 1844 ens informa de l'aparició de nous serveis municipals com ara la *Casa de Enseñanza de las Niñas*, situada al carrer Nou, i l'*Escuela de Enseñanza de Niños*, al carrer Collado, el nou trasllat de l'Ajuntament al seu emplaçament actual durant la segona meitat de segle¹⁸, el desplaçament del cementeri o, en l'àmbit particular, la localització de molins d'oli al carrer dels Trilles, la Plaça, el carrer de Baix i al carrer Pilar, l'aparició de forns, a més dels existents, al carrer de Baix i a la plaça de sant Ramon i una fàbrica d'aiguardent a les proximitats de la Font (figura 4).

17 AMV. Signatura LXXI.

18 AMV. Signatura LXXI. 1884. Expediente de subasta de varios efectos procedentes de un molino de aceyte existente en la casa capitular.

Figura 4. Creixement urbà de la vila al segle XIX.

L'any 1863 es redactà el “Proyecto de rectificación y reparación de la subida al pueblo de Villafamés desde la Cruz [peiró de l'Abeurador] hasta el Portal” per part del director de camins veïnals Luis Alfonso¹⁹.

¹⁹ AMV. Signatura CVII-11. 30/06/1863.

Malauradament sols es conserva el document del plec de condicions tècniques de l'obra, no així, tota la part planimètrica que seria de gran interès per veure l'estructura i ocupació urbana de la zona. El projecte tenia com a finalitat millorar l'accés a la població, però també ordenar urbanísticament aquesta zona. Des de la zona del peiró de l'Abeurador fins a la plaça de la Font, discorria el barranc de la font Jordana (avui carrer Fordenjana) un obstacle natural en el camí d'accés a la població.

A final de segle, una nova àrea de creixement s'establirà a la part més baixa de la població, seguint el camí de la Pobra i la cruïlla amb la carretera d'Albocàsser. Aquesta zona va estar vinculada, tradicionalment, amb infraestructures ramaderes, tal com ho indiquen els topònims del pla dels Coralls, la Tanca, els Closets o el pla dels Femers. Ara però, les noves infraestructures tenen a veure amb la producció del vi. A l'Amillament de 1890²⁰, amb l'aparició del topònim Ventorrillo²¹, es comptabilitzen un total de 20 construccions, de les quals cinc corresponen a habitatges, sis són habitatges amb seller i nou sellers, sent aquests els que presenten una major superfície arribant als 300 m en el cas de la número 7 on hi havia "bodega, lagares y colador"²².

Aquestes noves instal·lacions tenen a veure amb el canvi agrícola cap a la producció vinícola. Certament durant la segona meitat del segle XIX el cultiu de la vinya va tindre una gran extensió a les zones de secà. Dos van ser les causes d'expansió del cultiu, d'una banda la crisi de l'*oidium* (1852-1862) que va afectar les vinyes europees i també espanyoles, però no així les valencianes, que provocà una gran demanda de vins valencians. D'altra la plaga de la fil·loxera (1868-1900) que arrasà la pràctica totalitat de les vinyes europees i que, al País Valencià, es va fer sentir, amb major virulència, a partir de la primera dècada del 1900. La producció de vi va orientar-se al comerç tant de cabotatge com d'exportació per tal de fer front a la demanda europea i americana (Piqueras, 1985). La construcció de la carretera de la Puebla de Valverde a Castelló, que passa pel Ventorrillo, sens dubte, va facilitar la comercialització de la producció a l'hora que serà l'eix de la futura expansió urbana del poble.

A MODE DE CONCLUSIÓ

L'anàlisi de les fonts disponibles ens ha permès conèixer l'ampliació i reforma del teixit urbà de Vilafamés al llarg del temps. Des de l'espai ocupat pel *hisn* andalusí, després de la conquesta cristiana la vila va anar expandint-se pel vessant septentrional del tossal. La construcció, al segle XIV, del recinte murat no va ser impediment per al creixement urbà fins a arribar al segle XVIII. A la part sud, la creació de la moreria va constituir l'embrió del creixement fora murs i la configuració del raval de la vila.

Durant els primers segles d'ocupació es va produir la saturació de l'espai més elevat i la consegüent necessitat d'ampliació del teixit urbà. Aquest tindrà lloc durant el segle XVI, condicionat per les vies de comunicació preexistents, però també, amb el traçat de nous carrers al voltant dels quals es van

20 AMV. Signatura XXVIII.

21 Actualment el topònim està molt localitzat a la plaça del mateix nom, no obstant això, la gent gran atorga la denominació de Ventorrillo a partir del peiró de l'Abeurador cap a la part baixa de la localitat.

22 AMV. XXVIII. Amillamiento 1890. Villa, tomo 2.

anar conformant les illes i, de manera diacrònica, van construir-se els habitatges fins a urbanitzar-les completament. No serà fins al segle XVIII quan la vila es va veure constreta a l'interior del recinte fortificat i va iniciar el creixement extramurs. Augment de població i bonança econòmica van ser factors concurrents d'ambdós períodes d'ampliació.

El creixement extramurs dels segles XVIII i XIX es va practicar, una vegada més, seguint els vells camins d'accés a la vila, però també amb la construcció de noves infraestructures viàries com el passeig de circumval·lació.

Sobre la base del teixit urbà configurat fins al segle XIX, la construcció de noves vies de comunicació supramunicipal (ara cap a Sant Joan de Moró), juntament amb el canvi en l'orientació agrícola, els efectes de la guerra civil sobre el conjunt històric i la necessitat de millores en l'accessibilitat i adaptació dels habitatges es desenvoluparà, a partir de la segona meitat del segle XIX, la projecció urbanística de la població a la part més baixa, al Ventorrillo, tenint un paper destacat el reviscolament de la vinya de mitjan segle i que permetrà rendiments econòmics per a l'edificació de nous habitatges, produint-se progressivament el trasbals poblacional del nucli històric a la part més baixa on actualment es concentra la major part de la població.

REFERÈNCIES

- Allepuz Marzà, X. (2001). *Introducció al poblament ibèric a la Plana de l'Arc (Castelló)*. Castelló: Servei de Publicacions, Diputació de Castelló.
- Allepuz Marzà, X. (2005). *Memoria intervención arqueológica Pl. de l'Església de la Sang, C/ Quartijo, núm 1 (Vilafamés-Castelló)*. Expedient 2003/0042-Cs. Inèdit.
- Allepuz Marzà, X. (2010). La configuració del paisatge urbà de Vilafamés al segle XVI. *XII Jornades Culturals de la Plana de l'Arc*. Vilafamés 2007, 91-105. Castelló: Comissió organitzadora de les XII Jornades Culturals de la Plana de l'Arc.
- Álvarez Clavijo, P. (2004). El cortijo de Tirgo: apuntes sobre su cronología, función y paralelos. En Gil-Díez, I. (coord.). *Arte medieval en La Rioja. Prerrománico y románico: VII Jornadas de Arte y Patrimonio Regional* (pp. 457-477). Logroño: Instituto de Estudios Riojanos. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1212986>
- Anònim (s.a.). *Memoria de Villafamés*. Manuscrit.
- Bazzana, A., Cressier, P., & Guichard, P. (1988). *Les châteaux ruraux d'Al-Andalus. Histoire et archéologie des husun du sud-est de l'Espagne*. Madrid: Casa de Velázquez.
- Betí Bonfill, M. (1922). Carta puebla de Villafamés, por Guillem Ramón de Viella, con autoridad de D. Jaime I, a 30 de Agosto de 1241. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, III, 264-265.
- Capel, H. (2002). *La morfología de las ciudades. I. Sociedad, cultura y paisaje urbano*. Barcelona: Ediciones del Serbal.
- Cavanilles, A. J. (1795). *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid: Imprenta real. Reedició facsímil, 1991. Castelló: Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón.

- Clausell, G. (1987). Excavaciones arqueológicas en la iglesia de “La Sang” (Vilafamés-Castelló). *Campaña 1987-1988. Cuadernos de prehistoria y arqueología castellanense*, 13, 345-362.
- Espinalt y Garcia, B. (1786). *Atlante español o Descripción general geográfica... é historica de España por Reynos y provincias: de sus ciudades... y lugares mas famosos*. Vol. IX. Descripción del Reyno de Valencia, parte II. Madrid: Imprenta de Hilario Santos Alonso, 159-162. <https://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.cmd?id=1509>
- García Borja, P., Palmer Broch, J. E., & Valls Llorens, M. (2019). El Castell de Miravet (Cabanes, Castelló). *VI Congreso de Arqueología Medieval (España-Portugal)*. Pòster. <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.28292.48001>
- García Edo, V. (1978). Primeras ordenanzas para la construcción de murallas en Villafamés (1375). *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LIII, 142-144.
- Madoz, P. (1846-1850). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Vol. XVI. Madrid: Establecimiento tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti. <http://www.bibliotecavirtualdeandalucia.es/catalogo/es/consulta/registro.cmd?id=6353>
- Martínez Barreda, P. (1993). Aproximació a la toponímia urbana de Vilafamés. *Societat d'Onomàstica: butlletí interior*, LIV-LV, 337-351.
- Mateu Bellés, J. F. (2019). Vilafamés, paisajes con carácter. *Cuaderno de campo*. XXVI Congreso de la Asociación Española de Geografía (pp. 9-24). València: Asociación Española de Geografía, Universitat de València.
- Mateu Bellés, J. F. & Allepuz Marzà, X. (coord.) (2019a). Vilafamés, medio siglo de acciones territoriales (1970-2019). *Cuaderno de campo*. XXVI Congreso de la Asociación Española de Geografía. València: Asociación Española de Geografía, Universitat de València.
- Obiol, E. (1994). Les Moles i els Corredors del Maestrat. Dins J. Piqueras Haba (dir.). *Geografía de les comarques valencianes*. Vol. 2, *Les comarques septentrionals. Del riu de la Sénia a la Serra d'Espadà* (pp. 185-188). Castelló: D.C.V. Ediciones, S. L.
- Olucha Montins, F. (1983). Villafamés. *Catálogo de monumentos y conjuntos de la Comunidad Valenciana* (pp. 846-853). València: Consell Valencià de Cultura.
- Olucha Montins, F. & Allepuz Marzà, X. (2012). *Quatre-cents anys de l'església parroquial de Vilafamés*. Castelló: Servei de Publicacions, Diputació de Castelló.
- Palmer Broch, J. E. & García Borja, P. (2018). La recerca arqueològica al Castell Vell. En García Borja, P. & Palmer Broch, J. E. (eds.). *El Castell Vell de Castelló. Recuperat el patrimoni, reconstruint la història* (pp. 75-101). Castelló: Ajuntament de Castelló.
- Piqueras Haba, J. (1985). *La agricultura valenciana de exportación y su formación histórica*. Madrid: Instituto de Estudios Agrarios, Pesqueros y Alimentarios.
- Rabassa i Vaquer, C. & Díaz de Rábado Hernández, C. (1995). *Documents per a la història de Vilafamés*. València: Ajuntament de Vilafamés, Universitat Jaume I, Consell Valencià de Cultura.
- Rosselló i Verger, V. M. (1984). *Cinquanta-cinc ciutats valencianes*. València: Universitat de València.
- Rosselló i Verger, V. M. (1987). Villas planificadas medievales del País Valenciano. *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, 7, 509-525.

- Rosselló i Verger, V. M. (1990). El Grau de Valencia, un puerto difícil. *Estudios Geográficos*, 51(199-200), 619-634.
- Rosselló i Verger, V. M. (2017). *Viles planificades valencianes medievals i modernes*. València: Publicacions de la Universitat de València i Institut d'Estudis Catalans.
- Soldevila, F. (ed.) (1982). *Jaume I. Crònica o Llibre dels feits*. Barcelona: Edicions 62.
- Viciana, M. de (1564). *Libro tercero de la Chronyca de la ínclita y coronada Ciudad de Valencia y de su reyno*. València: Imprenta de Joan Navarro. https://bivaldi.gva.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1011800
- Villegas Díaz, L. R. (1999). Sobre el cortijo medieval: para una propuesta de definición. *Aragón en la Edad Media*, 14-15(2), 1609-1626. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=108557>

Cómo citar este artículo:

Allepuz Marzà, X. (2022). L'ampliació i reforma del teixit urbà de Vilafamés (Castelló) des d'època andalusí fins el segle XIX. *Cuadernos de Geografía*, 108-109 (1), 425-444.

<https://doi.org/10.7203/CGUV.108.23740>

Esta obra está bajo una licencia de Creative Commons Reconocimiento-NoComercial-SinObraDerivada 4.0 Internacional.